

Джеймс Е. Мейс: автобіографія

ФАКТИ І ЦІННОСТІ: ОСОБИСТИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОШУК

Своім життєвим покликанням досліджувати геноцид я великою мірою завдячую випадку. Зростаючи у невеликому містечку в Оклахомі, де мешкало тільки кілька єврейських сімей, я знав, що мої індіанські сусіди пройшли власною «Дорогою сліз». Коли я був малим, батьків товариш по рибаловлі і співробітник на залізниці Джордж Гес навіть змайстрував мені лука зі стрілами без наконечників. Його прямиий предок і однофамілець, який був більш відомий за своїм індіанським прізвиськом Секвоя, розробив складову абетку для мови індіанців племені черокі, яка надала письмової форми мові народу, що пройшов своєю «Дорогою сліз», за умов, які мало відрізнялись від того, що пізніше пережили вірмени. Це було задовго до того, як я вивчив слово «геноцид», але вже тоді він опосередковано торкнувся мене.

Я був скороспілим і амбітним студентом, але не замислювався про кар'єру вченого, коли вступив до університету штату Оклахома під час В'єтнамської війни. У процесі того, як зростав мій радикалізм подібно до багатьох інших представників мого покоління, моя попередня мета здобути юридичну освіту почала видаватися мені трохи неморальною. Що б мені довелося робити? Захищати велику корпорацію від якоїсь ошуканої маленької бабусі? Мене прийняли в команду дебатів, а дебати вчать людину, як щось критично аналізувати з власного погляду, досліджувати, думати і швидко шукати потрібні слова для висловлювання власних думок. Захоплюючись радикалізмом і марксизмом серед багатьох інших, я вирішив вивчити російську мову і подав заявку на вступ до аспірантури, щоб вивчати російську історію. Зрештою, я подумав,

аспірантура заодно зможе продовжити мою відстрочку від призову до війська, а університетська атмосфера мені сподобалась настільки, що я не міг уявити іншої професії окрім викладання в університеті. Озброєний цим і практично нічим більше, в 1973 році я попрямував до Мічиганського університету, який, скажу, поклавши руку на серце, мене більше приваблював своєю репутацією колиски радикального студентства, що виступало за демократичне суспільство, і тим, що місто Анна-Арбор легалізувало марихуану, ніж своїм беззаперечним інтелектуальним престижем. Мічиган відкрив переді мною світ, який був цілковито відмінним від будь-чого, що могло запропонувати спляче місто Стил-Вотер в Оклахомі. Так я раптом опинився у одному з десяти найкращих університетів країни цілковито невідповідно. Вперше у своєму житті я відчув небезпеку, що можу не впоратись з академічним навантаженням. Перші кілька років були важкими, але я вижив великою мірою завдяки тому, що Роман Шпорлюк, який тоді викладав історію Центрально-Східної Європи, а зараз є професором кафедри української історії ім. М. Грушевського при Гарвардському університеті, зацікавився мною. Нас поєднувало зацікавлення ранньою радянською історіографією, яка, як я вже тоді побачив, була цілковито іншою і значно цікавішою за історіографію наступних десятиліть. Принаймні в двадцятих роках двадцятого століття історики мали змогу шукати відповіді і обговорювати проблеми. Сталін поклав цьому край і цій історіографії не було дозволено відродитись аж до періоду незалежності, коли самі історики в переважній більшості були неготовими до тлумачення історії.

Роман був терплячим і талановитим наставником, який знав, коли бути вимогливим, коли поблажливим. Саме він познайомив мене з історією його рідної України і завдяки йому я взявся за словник і граматику, навчився читати українською і поступово розуміти цю мову. Коли надійшов час вибирати тему дисертації, я обрав український національний комунізм, який привабив мене як рух, що почався з експериментування з амальгамою марксизму і націоналізму із пошуком національного визволення, який тоді видавався таким поширеним в країнах «третього світу».

Дисертація завжди є великою пригодою, а особливо дисертація на історичну тему. Оскільки я обрав тему, яка на той час була забороненою в Радянському Союзі, питання про мою подорож туди навіть не виникало. Постаті з офіційної радянської історіографії, яких я досліджував (серед інших Василь Шахрай, який був першим, хто спробував поєднати комуністичні ідеали з прагненнями до національного визволення; блискучий

письменник Микола Хвильовий, який шукав окремого національного шляху для розвитку української культури і навіть вважав, що Україна як колишня колонія, що розташована в Європі, могла відіграти унікальну роль носія вічних цінностей європейської цивілізації до «колоніальних народів Сходу, які піднімаються»; Микола Скрипник, який з тимчасовим успіхом намагався стати українським Гомулкою; історики, економісти та комуністи, яких понад усе хвилювала доля власної країни й народу) були офіційно визнані такими, що ніколи не існували, або були затавровані як вороги. Життя й діяльність тих небагатьох, кого реабілітували, були спотворені й відповідали комуністичній ідеології брежнєвської епохи. Хоч я назбирав трохи грошей, підробляючи прибиральником із членством у профспілці (у ті дні заробіток у п'ять доларів за годину видавався великим багатством бідному аспірантові), мої кошти були обмеженими. Але коли я використав усі ресурси бібліотечної системи Мічиганського університету (де, серед іншого, я прочитав майже повний десятирічний збірник вістей Виконавчого комітету Всеукраїнського конгресу рад, що була офіційною державною газетою того періоду), Університет штату Іллінойс, який, мабуть, має найкращу колекцію україністики в США, а також літня програма, під час якої дослідники могли безкоштовно користуватись університетською колекцією славістики, забезпечили більшість моїх першоджерел. Без доступу до архівів мені не лишалось нічого іншого, як використовувати пресу. Найперші офіційні історії Комуністичної партії України і історичні журнали також дуже допомогли. Більшість офіційних радянських видань двадцятих років минулого століття в СРСР тримали під замком майже аж до самого падіння радянської імперії.

Багато хто думає, що преса тоталітарного режиму нічого не варта, бо є цілковитою брехнею. Насправді все інакше, бо хоч яким би брехливим був режим, він все одно має спілкуватися з народом через підконтрольні йому засоби масової інформації. Він має проголошувати, які дії він очікує від людей і погрожувати їм за дії, які цей режим забороняє. Само по собі це є формою правди, а трохи правди про реальний стан справ неминуче прослизає, що дозволяє читати між рядками. Роками пізніше, коли я отримав доступ до архівів і до моїх колег у колишньому Радянському Союзі, я переконався, що в той час як опубліковані звіти про партійні конгреси, конференції і пленуми завжди піддавались ретельній обробці, зокрема місячник «Більшовик України», газетні матеріали піддавались менш ретельній цензурі за відсутності часу, а та інформація, що залиша-

лась, була досить точною. Більше того, наказуючи людям, що вони повинні думати, преса забезпечила своєрідний шифр для декодування офіційної міфології: описуючи у гіперболізованій формі те, проти чого був режим, преса дозволила читати це у зворотному напрямку і побачити, чого режим насправді хотів. А це було правдою до самого кінця. Зрештою, радянська монографія 1983 року про психологію селянства не тільки розказує багато про тих, хто обробляв землю, але заодно показує, що радянський режим офіційно думав про селян.

У процесі того, як переді мною розкривалась ця тема, я розділяв ідеалізм, який випромінювали праці молодих українських комуністів. Я прослідкував, як недорозвинуте в соціологічному плані й у переважній більшості сільське населення почало самоорганізовуватись, формувати кооперативи і підпільні політичні групи та домагатись своїх політичних прав. Чеський дослідник національних рухів Мирослав Гроч поділяв їх на рухи «великих» народів, які зберегли свою еліту, та «малих» народів на кшталт його власного, які втратили свою традиційну еліту і були змушені відбудувати свої нації з нічого. Згідно з цією схематичною класифікацією, попри свою чисельну перевагу над такими «великими» народами, як поляки чи угорці, українців можна було вважати найбільшою «малою» нацією Європи, що може бути однією із причин, чому в комуністичну епоху професора Гроча чітко попросили не торкатись українського питання.

Як і у випадку багатьох інших народів в традиційних імперіях Східної і Центральної Європи, падіння старих режимів наприкінці Першої світової війни підштовхнуло українців до спроби здобути незалежність. Мабуть, вони просто були неготовими в соціологічному і організаційному плані. В будь-якому випадку ця спроба виявилась невдалою.

На початку двадцятих років двадцятого століття радянська система пішла на кілька компромісів із силами, які вона могла тимчасово стримувати, але яких не могла позбутися цілком: село, ринок та національності, найбільшою і найвиразнішою з яких були українці, які отримали майже замінок незалежності під керівництвом місцевої біль-менш постійної більшовицької еліти, тільки окремі члени якої насправді були українцями. Та все ж відносна лібералізація і державна фінансова допомога у період офіційно проголошеної українзації уможливили культурне й інтелектуальне відродження, яке було безпрецедентним у історії цієї нації, — відродження, якому настав кінець із репресіями і Голодомором 1933 року. Серед людей, що брали участь у цьому відродженні, були ті,

хто явно вірив у комуністичні ідеали, водночас висловлюючи глибоку відданість і любов до власної нації, її мови і культури.

Ми всі звикли мислити категоріями. Це навіть необхідно, якщо ми маємо розділити безкінечно складну реальність на достатньо дрібні шматки, які піддаються нашому розумінню. Проте ми схильні дотримуватись знайомих категорій, навіть коли вони перешкоджають, а не допомагають нашому розумінню. Зрештою, ніхто не живе в бульбашці, захищеній від впливу будь-чого за межами власного соціального прошарку: письменники можуть мати братів, зайнятих у сільському господарстві, або сантехніків, а політики можуть мати кузенів, що працюють загальновідомими м'ясниками, пекарями чи свічкарями. Все ж ми схильні надавати самим категоріям конкретики, яку вони не можуть виправдати самі по собі. Маркс називав це конкретизацією абстрактних понять і цього разу він таки мав рацію. Ця теорія найбільше справджується в галузі радянських досліджень. Читаючи офіційні публікації того періоду, я бачив, як ідеалістичні надії молодих комуністів перетворювались на цинізм, страх і безкінечний пошук ворогів народу. До цього часу я присвячував мало уваги селу; те, що мене цікавило, відбувалось в містах, а не селах. Але було зрозуміло, що об'єкту моїх досліджень настав остаточний кінець у 1932—1933 роках.

Потім, коли я завершував дослідження, професор Роман Шпорлюк показав мені окремі опубліковані свідчення очевидців про голод 1933 року і перші спроби вчених в еміграції зрозуміти його.

Великий історичний факт сталінського перетворення Радянського Союзу — це те, що все стало підпорядковане державі. Коли це трапилось, сільське господарство, економіка, культура й навіть політика почали втрачати риси окремих сутностей. Всі вони стали частинами однієї речі — в цьому випадку гігантської партії-держави, яку будував Сталін. Західні марксистки використовують термін «тотальність» у роз'ясненнях своїх досліджень, а коли я досліджував розгортання сталінської системи, такий підхід виглядав цілком логічно. Фактично більшовики з властивим їм спрощенським марксистсько-ленінським фундаменталізмом завжди були схильні мислити такими категоріями, наполягаючи на зведенні всього до «класового аналізу». Вони вважали, що питання національності було тільки аспектом селянського питання, а у наданні українським інтелектуалам трохи свободи в обмін на їхню лояльність вони знайшли спосіб, як переманити на свою сторону (а поступово й захопити) соціальну групу, яка раніше ставала на проводі українського селянства — національну культурну інтелігенцію.

Спостерігався чіткий зв'язок між тим, що відбувалось в містах і на селі. Ще у 1928 році суд у місті Шахти над шахтарями-інженерами, звинуваченими у навмисному шкідництві, дав поштовх постійній штучній істерії і полюванню на всюдисущих ворогів, що поклато початок зародженню повнокровного тоталітаризму; а також у 1932—1933 роках, коли режим різко змінив свою політику і придушив все, що пов'язане з його попередньою політикою стосовно національностей. Голод, який вочевидь був спричинений конфіскаціями продуктів, супроводжувався кампанією, під час якої комуністів України звинувачували у тому, що ті не змогли зібрати необхідну кількість зерна; пов'язували з тим, що у їхні ряди проникли «націоналістичні» елементи. Цей зв'язок видався мені не випадковим. Виявилось, що більшість радянських дослідників не погоджувалась (а багато ще й досі не погоджуються) з цим. Моя дисертація, яка тільки поверхово торкнулась проблеми Голодомору в її останньому розділі, вийшла друком у 1983 році і отримала загалом позитивні рецензії в науковій пресі, хоч і залишалась певна група, яка вважала все українське чимось заплямованим. Проблеми почались внаслідок мого рішення в 1981 році прийняти запрошення досліджувати Голодомор в рамках проекту при Гарвардському інституті українських досліджень. Мої перші статті на цю тему були засуджені такими людьми, як Стівен Віткрофт, який закинув мені «заниження стандартів галузі». Віткрофт, який зараз викладає історію СРСР у Австралійському національному університеті в Канберрі, тоді працював в Центрі радянських досліджень при Університеті Бірмінгема, що на той час мав репутацію центру, який намагався придумати, як і що написати, щоб тільки забезпечити собі чергову візу до Радянського Союзу. Директором центру був Р.У. Дейвіс, чия симпатія до Радянського Союзу за Сталіна не знала меж.

Згодом, у середині вісімдесятих, Комуністична партія Канади навіть надрукувала книжку із засудженням мене і моїх однопідумців під назвою «Голод, обман і фашизм: міф про український геноцид від Гітлера до Гарварда», автором якої був Дуглас Тоттл. Я відповів, гадаю, правильно, що політика, яку приймали щодо одних географічних територій, а не інших, повинна була брати до уваги те, як ті території відрізняються між собою контекстуально, а також те, як можновладці того періоду розуміли їх. Мене також засуджували за цитування (більше для загального плану, а не підсумкових доказів) спогадів «нацистських колабораціоністів». (Зрештою, хто, крім нацистського колабораціоніста, мав би тікати

перед наступом Радянської армії? Невже українці насправді боялись чогось іншого з боку сталінського режиму?)

У 1982 році Степан Чемич із Фонду українських досліджень (гілка Гарвардського інституту, що займається збором коштів) дізнався з преси про Міжнародну конференцію з Голокосту та геноциду, що мала відбутись в Тель-Авіві. Він сказав, що хоче, щоб я відвідав її і запропонував оплатити мої витрати. Я погодився. Ми домовились із організаторами і, попри те, що вже було пізно, вони погодились прийняти мене до програми.

Та конференція вісімнадцять років тому стала важливою віхою в дослідженні геноциду. Мене переповнювали враження: свідки Голокосту з татуваннями ділились спогадами про пережите й нерідко виявляли бажання дізнатись про інші трагедії, які, попри всю унікальність єврейської «катастрофи», мали спільні риси з трагедією європейського єврейства. Я познайомився з колегами, які стали моїми друзями, а їхні друковані праці моїми наставниками. Напевно, найсильніше враження на мене справила зустріч із Фунтсогом Венг'ялом, колишнім тибетським монахом, який тоді працював із Далай-ламою, щоб розповісти світові про руйнування тибетської культури китайськими комуністами. Ми були приблизно одного віку й проводили вільний час разом, мандруючи Тель-Авівом. Найбільше мене вразило те, як у ньому поєднувалась дитяча грайливість із мудрістю віків без найменшого протиріччя. Але в інтелектуальному плані конференція переконала мене в існуванні потреби чітко зрозуміти, чим є геноцид.

Після мого повернення я прочитав всі доступні праці покійного Рафаеля Лемкіна, який придумав термін «геноцид», був автором резолюції Ради безпеки 1:96 1946 року, написав Конвенцію про геноцид і добився її прийняття. Як впливало з короткої замітки Лемкіна в «Міжнародному журналі кримінального права», те, що він мав на увазі, насправді походило з його пропозицій 1933 року стосовно вандалізму і варварства, суттю яких є те, що нація, релігійні громади тощо та їхні культури повинні бути захищені міжнародним правом, що повинно бути незмінним принципом. Це нагадало мені про німецького філософа кінця дев'ятнадцятого століття Йоганна Готфріда фон Гердера, який був одним із перших і найгуманніших апологетів національної тотожності. Він стверджував: оскільки люди поділяються на нації, жодна нація не має права панувати або почуватись вищою над іншою нацією. Нації, які він розумів виключно в культурному і мовному планах, можуть бути більше або менше розвинутими в плані писемності, кількості Нобелівських лауреатів

або інших об'єктивних характеристик, проте вони залишаються принципово рівними із рівним правом на існування. Хто може сказати, що одного дня письменник із невеличкої країни «третього світу» не перевершить Шекспіра величиною свого таланту? Принаймні, на думку Гердера, жодні подібні відмінності у розвитку не дають право більш розвинутих у культурному плані європейцям правити, скажімо, над готтентотами. Останніх також не повинні примушувати пристосуватись, таким чином перетворившись на другосортних європейців; вони зроблять набагато краще, якщо стануть першокласними готтентотами (його слова) і зроблять внесок у світову культуру за допомогою власної мови, якій, подібно до решти мов, властива власна особлива геніальність, що відрізняється від інших, а тому є особливою. Я завжди вбачав у на перший погляд образливому твердженні Гердера про те, що він ніколи не зустрів людську істоту, а лише французів, німців, слов'ян тощо, унікально гуманістичний підтекст про те, що людство не є і не повинно намагатись ставати однорідним, а є зібранням різних унікальних національних культур. З цього вочевидь випливає, що багатство всього людства полягає саме у відмінності його складових і що калічачи одну з таких складових людської раси, ми грабуємо людство як таке. Чому ще геноцид є злочиним не проти окремої групи, яка стала його жертвою, а проти всього людства? Саме тому, що відмінності складових груп збагачують людство як таке, людство є жертвою в кінцевому рахунку, коли один елемент цієї різноманітності калічать або винищують.

У своїй праці 1944 року «Правління країн осі в окупованій Європі» Рафаель Лемкін явно не намагався звести геноцид до спроби винищити всіх членів певної групи, а вважав його спробою силової зміни національного характеру певної території за допомогою різних методів. Він навіть запропонував слово етноцид як можливий альтернативний термін для позначення того, що він мав на увазі. Це вказувало на те, що ті, хто розрізняють геноцид і етноцид — будучи вільними давати визначення власним термінам, як вони цього забажають, за умови, що вони чітко вкажуть на те, що вони це роблять, — дають зовсім нове визначення цьому поняттю, не дотримуючись того змісту, яким наповнювали цей термін ті, хто давали йому визначення в міжнародному праві. Звичайно, всі геноциди не є однаковими, подібно до того, як існують різні ступені важкості вбивства. Майже повне винищення живих культур ідиш і ладіно Центрально-східної Європи є безповоротним, в той час як травми, нанесені українській культурі, не є такими, хоч статистично знаходяться в одній

категорії. Ще досі є чимало українців, які повинні відбудувати і повернути те, що вони втратили, навіть якщо їм коштуватиме це величезних зусиль і часу. Проте декілька тисяч євреїв, що залишились, скажімо, в Польщі, ніколи не зможуть відродити багату культуру ідиш, якою вони насолоджувались до Голокосту, оскільки їх занадто мало залишилось.

Напевно, це є найкращою відповіддю тим, хто вбачає у потребі українців документально фіксувати і розповсюджувати інформацію начебто спробу опустити Голокост до їхнього рівня і применшити унікальність «єврейської катастрофи». Геноциди мали місце принаймні з часів давнього Ізраїлю, але був тільки один єдиний Голокост. Пізніше, коли я працював виконавчим директором американської комісії з українського Голодомору, я надіслав копію нашого звіту Конгресу Саймону Візенталю і був особливо вдячний за листа від нього, в якому він написав, що в той час як багато було зроблено для збору документальних свідчень про Голокост, також багато було зроблено для документального підтвердження того, що інші руки зробили з іншими групами, включно з українцями.

Мої роки в Гарварді (1981—1986) дали мені час читати, думати, видавати праці і співпрацювати з багатьма видатними науковцями (серед яких був покійний Іван Лисяк-Рудницький, Чеслав Мілош, Лев Копелев і Адам У лам). Оскільки проект, у якому я брав участь, залежав від жертвувань української діаспори, мене часто запрошували читати лекції про нашу роботу у різноманітних місцевих групах українських емігрантів. Я почав зустрічати і розуміти тих, хто пережив те, що я вивчав як історик. Коли в 1984 році Українська американська професійна й ділова група запропонувала мені зробити проект усної історії зі збору свідчень очевидців Голодомору за їхньої підтримки, я охоче погодився. Мені пощастило працювати з Леонідом Герещем, який тоді був українським американським аспірантом у Гарварді і брав інтерв'ю з очевидцями. Ми розробили проект таким чином, щоб не стільки збирати анонімні розповіді про конкретну подію, а радше, щоб відтворити життєвий досвід кожної людини до моменту, коли він чи вона емігрувала на Захід. Пізніше (в 1990-х роках) в Україні я зміг переконатись, що тамтешні люди пережили те ж саме, про що говорили їхні колишні співвітчизники на Заході.

Усна історія є складною областю. Зрештою, пам'ять може бути кривим дзеркалом, як це добре відомо будь-кому, хто колись працював із мемуарною літературою. Проте мало істориків готові відмовитись від мемуарів як історичного джерела. Вони можуть бути недосконалими, а інколи неточними, оскільки оповідач намагається показати себе в найбільш по-

зитивному ракурсі, але всі джерела є недосконалими. Навіть архівний документ відображає те, як людина, що склала його, розуміла (або повинна була розуміти) щось і залишається чимось меншим за неприкрашену правду. Завдання історика — просіяти всі доступні джерела, щоб відбудувати те, що він вважає найближчим до того, що насправді відбулося. Усна історія є одним таким цінним джерелом, такими собі словесними мемуарами людей, які зазвичай не залишають мемуарів.

В проєкті усної історії я поставив собі за мету трактувати кожного свідка як унікальне історичне джерело із достатнім об'ємом інформації, який би дозволив майбутнім дослідникам оцінювати кожне свідчення на свій розсуд, подібно до того, як би вони досліджували мемуари якоїсь відомої історичної постаті. У будь-якому випадку, понад п'ятдесят детальних інтерв'ю, записаних Леонідом, дозволили нам відчути той період. На той час не було ресурсів для виготовлення розшифровок (для розшифровки однієї години записів зазвичай необхідно десять годин, а ми вже мали понад 100 годин записів), але я був упевнений, що ми зможемо повернутись до цього пізніше. Першочерговим пріоритетом було записати розповідь свідків події півстолітньої давнини, кількість яких невпинно зменшувалась. На той час можна було почекати з розшифровками.

У 1983 році українська громада Америки провела численні заходи для відзначення п'ятдесятої річниці українського Голодомору. Група під назвою Американці за права людини в Україні, засновником і головою якої був покійний Ігор Ольшанівський, почала надсилати петиції у Конгрес із вимогою створити гібридну комісію (сформовану з представників Конгресу і адміністрації) для розслідування цієї події. Було зібрано тисячі підписів. Демократи підтримали відповідні законопроекти, які в кінцевому підсумку пройшли у формі поправки до Закону про бюджетні асигнування, щоб не допустити президентського вето. Як завжди, питання набрало політичного забарвлення в Конгресі. 1984 був роком президентських виборів, а голоси білих етнічних груп мали вирішити результати виборів. Українська громада Америки, що нараховувала 750 тис. просила 200 тис. доларів на два роки з можливістю збирати додаткові пожертвування приватних осіб (яка пізніше мала бути продовженою ще на два роки із додатковим фінансуванням у 200 тис. доларів), що було дріб'язковою сумою у бюджетному процесі, де статті витрат зазвичай заокруглюються до десятків мільйонів. Демократи в цьому побачили просто можливість здобути підтримку українців Америки. З іншого боку, адміністрація Рейгана протестувала проти гібридних комісій, спираючись на

те що вони можуть порушити конституційну доктрину про розподіл гілок влади, в той час як Державний департамент США не бажав чогось, що б могло потенційно зашкодити радянсько-американським відносинам. Із солідарності з нацією, яка має багато спільної історії з євреями, Американський єврейський комітет також підтримав цю статтю витрат. Вона пройшла, і адміністрація вирішила, що не варто накладати вето на весь багатостатейний закон про бюджетні асигнування через найменшу статтю витрат у федеральному бюджеті.

Комісія фактично не почала роботу аж до 1986 року, коли мене призначили виконавчим директором і були обрані представники громадськості (які фактично були обрані кожним членом Конгресу). Три призначенця президента були не надто активними. Це також є типовою рисою гібридних комісій, що по суті є еквівалентом комітетів Конгресу із додатковою президентською участю.

Пояснювати американським політикам цілковито відмінний політичний спектр етнічної субкультури було важко, але конгресмени і сенатори, які були моїми начальниками, поставилися до цього з розумінням і погодились, що ми повинні провести власне розслідування на основі доступних джерел, замість того щоб покладатись на «професійних експертів». Зрештою, кожен головуючий чи високопоставлений член підкомітету на Капітолійському пагорбі знає, що завжди можна знайти «експертів», які скажуть те, що кому треба, а покладатись на експертів зазвичай означає стати на сторону загальноприйнятого погляду, що переважає в академічних колах. Ми хотіли зробити щось інше.

Слухання Комісії в Вашингтоні та поза ним були схожі на проєкт усної історії в мініатюрі. Ми шукали або просто телефонували свідкам, щоб ті прийшли і розповіли свої історії Комісії (їхні розповіді часто перекладались моєю головною асистенткою Олею Самійленко, яка зараз викладає у коледжі ім. Гоучера) і американські політики самі почали розуміти, з чим вони мають справу. Розшифровки наших громадських слухань публікувались як урядові документи; це означає, що вони є доступними для кожного, хто може отримати доступ до сховища таких документів.

Свідчення, зокрема розповіді в рамках проєкту усної історії, були до болю моторошними, а часом сюрреалістичними. На річці Збруч, що була старим радянсько-польським кордоном, знемагаючих від голоду селян виводили вночі і примушували витанцьовувати, щоб показати їхнім родичам на іншому березі, наскільки добрим було життя в Радянській Україні. Інший свідок згадував зібрання, на якому мали за-

судити пропонувану з закордону харчову допомогу. В той час як агітатор розповідав про достоїнства сталінського соціалізму, один член аудиторії виглянув із вікна і викрикнув: «Дивіться — привели канібалів». І всі побігли до вікна, щоб побачити цих бідних людей, які мало схожі на людей. Заперечення щоденної реальності було щоденною необхідністю, якщо ти хотів вижити. А я не міг не розділити болю тих, хто зазнав не тільки фізичних, але й психологічних мук. Контакт із таким неприкритим людським стражданням наповнює тебе відчуттям відповідальності, яке важко описати.

Проте політики й громадські активісти не є вченими, а тому весь тягар написання нашого звіту Конгресу 1988 року ліг на плечі мого нечисленного персоналу і мої. Його серцевиною був аналіз радянської (особливо української) офіційної преси того періоду, зроблений із метою документації офіційної політики того періоду, яка, на мою думку, вказувала на те, що голод був наслідком офіційної політики. Тоді ми ще не мали на руках брутальної і вирішальної постанови Комуністичної партії України від 18.11.1932, яку опублікували тільки в 1991 році, а лише менш вражаючу державну постанову, опубліковану двома днями пізніше. Та навіть вона давала чітко зрозуміти, що замислив режим: ті, хто не міг виконати необхідну квоту зерна, карались конфіскацією інших продуктів (штрафи натурою) окрім запасів зерна (зерно наказали конфіскувати тільки наприкінці грудня). Нам видалось очевидним: якщо хтось не має хліба, конфіскація решти його харчів матиме результат, який неважко передбачити. Ми також не мали тексту всесоюзної постанови політбюро від 14.12.1932, яка була опублікована тільки в 1992 році. В ній звинувачувались комуністи України за невиконання їхніх квот зі збору зерна, оскільки в їхні ряди начебто проникли «українські буржуазні націоналісти» разом з іншими «ворогами». Постанова також наказувала припинити попередню національну політику разом із проведенням ретельної чистки. Але про це ми знали за непрямыми ознаками. Найважливіше те, що ми мали газетні статті про офіційне засудження Москвою її підлеглих в Україні в січні 1933-го. Москва прислала свого офіційного сатрапа Павла Постишева, який у звіті від листопада 1933 року розповідає, як він замінив більшість районних чиновників і десятки тисяч інших. Ми також прослідкували хвилю репресій, які він розв'язав проти українських комуністів-інтелектуалів. Я виклав наші аргументи членам комісії і вони прийняли проект звіту без змін.

Після представлення звіту Конгресові і завершення нашого першого терміну членам моєї комісії і мені вдалось вмовити Конгрес надати нам додаткові два роки для завершення розшифровок свідчень очевидців, зібраних раніше Леонідом Герцем і доповнених ним і Сью Еллен Вебер під час їхньої роботи в комісії, а також іншими групами і людьми, які надсилали їхні розповіді. В мене буквально була армія українських американців, які робили розшифровки понад 200 свідчень мовою оригіналу. Нам довелось використовувати настільну видавничу програму, яка зараз видається страшенно застарілою, на наших 286-их комп'ютерах і роздруковувати макети на лазерному принтері для урядової друкарської служби, яка сфотографувала і опублікувала їх у вигляді тритомного звіту. Герец і я відредагували цей звіт і спробували зробити його якнайпростішим у використанні, роблячи вступ до кожної історії мовою оригіналу (українською, російською, англійською, ідіпі, німецькою і польською) із коротким викладом англійською мовою. Поспіх зробив чимало топографічних помилок неминучими, але оригінальні касети були здані на зберігання в Національному архіві США та бібліотеці українського парламенту.

Коли ми вийшли на фінішну пряму нашого проекту наприкінці 1989 року, зі мною почали налагоджувати контакти дипломати радянської України при Посольстві Радянського Союзу. Наприкінці року їнське товариство задля контактів із українцями за кордоном запросило мене відвідати Україну. Після консультацій з відповідними органами США і членами моєї комісії, я прийняв запрошення. Два тижні в Україні в січні-лютому 1990 року стали справжнім поворотом моментом у моєму житті. виявилось, що справжньою причиною запрошення було те, що Комуністична партія України хотіла мене мані під боком, коли вона офіційно прийме резолюцію, що визнає Голодомор як навмисний і кримінальний вчинок Сталіна і його спільників, та накаже розсекретити відповідні архівні документи партії (документи, що з'явилися місяцями пізніше, були справді надзвичайними), щоб я міг офіційно підтвердити, наскільки позитивним був цей крок. Однак справжня суть для мене полягала в тому, що я потрапив до Радянської України у її передсмертній агонії, коли вона була затиснута між тими, хто був відданий партії (включно з істориками), і тими, хто бажав збудувати нову Україну — Народний Рух, який в свою чергу був коаліцією колишніх дисидентів і літераторів. Вже був сформований організаційний комітет для скликання першої міжнародної конферен-

ції України з приводу її національної трагедії. Мене прийняли в комітет Іван Драч, який тоді очолював Рух, та покійний Володимир Маняк (я завжди його називав Володя), який очолював Український Меморіал і також збирав свідчення очевидців, що тоді готувались до друку. Ось одного ранку дзвінок від Володі: активістам Меморіалу відмовили у дозволі звести скромний пам'ятник у селі поблизу Умані. їм погрожували арештами, але, «якщо б там був іноземець, вони б могли змінити своє ставлення». Я пішов.

Ми сіли в автобус, а в селі нас зустріли дванадцять міліціонерів — двоє із села і десять із міста. Було очевидно, що пам'ятника не буде, але нам дозволили піти на місця захоронень і сказати кілька слів. Земля була вкрита горбами через нерівно складені тіла і я знав, що під тими горбами тисячі невинних людей. Поет і композитор Микола Литвин виконав пісні, які він написав для українського національного інструмента — бандури, наслідуючи стиль кобзарів. Тоді я вперше зрозумів на глибокому людському і емоційному рівні трагедію, яку я досліджував. І я заплакав.

В Умані ми мали більший успіх, і після того як Володя і я переговорили з жінкою-мером, нам дозволили провести мітинг на місцевому футбольному стадіоні і покласти вінки на братській могилі 1937—1938 років. Коли розгорнули довгий час заборонений жовто-синій національний прапор України, натовпом поповзли чутки, що міліція намагатиметься забрати його. Але все пройшло гладко, за винятком того, що на цвинтарі відправили не одну, а дві служби за померлих — одна під проводом українського автокефального священика (автокефальна церква була придушена в 1929 році, а її парафії передані Російській православної церкві), а інша — Російським православним священиком, який відмовлявся визнавати існування свого «конкурента».

Ми вирішили, що конференцію необхідно провести на початку вересня, відразу після Першого міжнародного конгресу україністики, на який до Києва мали прибути численні україністи. Мені також пощастило переконати таких відомих дослідників геноциду як Хелен Фейн і покійного Лео Купера відвідати конгрес. Завдяки не в останню чергу їхнім виступам, конференція пройшла успішно, але не набула широкого розголосу. Залишилось відчуття чогось невиконаного, чогось, що неминуче треба буде зробити.

Наприкінці 1990 року вийшло видання проекту усної історії комісії та обіцяних документів з архіву Комуністичної партії. Зібрання докумен-

тів Комуністичної партії мало офіційний тираж 25 000, але насправді консервативні противники в Комуністичній партії України обмежили його до 2 500, автоматично перетворивши це видання на бібліотечний раритет. Проте в мене було відчуття виправдання.

В особистому плані це був важкий час. Ніхто не бажає наймати історика, якому трохи більше сорока років, а Хелен Фейн розраджувала мене, розказуючи про те, як вона була безробітною протягом десяти років після виходу її монументальної праці «Звіт про геноцид». Після тимчасових посад в Колумбії та Іллінойсі стало зрозуміло, що мені треба було або повертатись назад, або їхати звідси. У 1993 році я вирішив переїхати в Україну. Зрештою, мені здавалось, що саме там моєму досвіду знайдеться застосування.

Спочатку я знайшов роботу в Інституті партійної історії, який до того часу вже забрали з-під юрисдикції ЦК КПУ і передали Академії наук та перейменували на Інститут політичних і етнічних досліджень. Там я отримав вільний доступ до колишнього закритого резерву заборонених книжок та партійного архіву, але врешті-решт не витримав атмосфери, в якій кожен знав, де були документи, але нікого не цікавило проведення незалежного аналізу. Таким чином я став заступником головного редактора політологічного журналу «Політична думка» і перейшов до Національного університету «Києво-Могилянська академія», де я викладаю політологію. Поступово центр уваги у моїх друкованих працях перемістився з минулого в теперішнє, від дослідження геноциду до подолання його наслідків у суспільстві, яке виявилось глибоко деформованим і обезкриленим його власним минулим. У своїх україномовних публікаціях останніх років я намагався пояснити, як це трапилось, що такий чудовий народ із такими багатими ресурсами скотився ще глибше у яму бідності, боргу перед зовнішнім світом та все більш помітної нездатності адаптуватись до цього світу, що великою мірою спричинена тим, що він втратив.

Я завжди уникав теми Голокосту. Звичайно, я був знайомий з основною літературою, оскільки намагався її використати для дослідження багатьох інших геноцидів. Але життя в Києві дало мені відчуття особистого зв'язку з трагедією, що нависає, як прокляття, над Подолом, традиційним єврейським районом, де я працюю. Неможливо прийти до Бабиного Яру, куди мене час від часу запрошували виголосити промову, без відчуття тієї тяжкої аури, яка все заповнює. Один мій друг збирає інформацію про шtetли (єврейські поселення), які стерли з лиця землі. Голо-

кост як такий, в розумінні перших масових розстрілів євреїв 1941 року, почався в Україні. З 1933 року, через Голокост, Чорнобильську аварію і теперішню економічну кризу, якій не видно кінця, що змушує пенсіонерів жебракувати й збирати пляшки, щоб вижити (на хлібину треба 10 — 12 пляшок), я не можу оговтатись від враження, що цю землю охопила трагедія біблійних масштабів. Це нагадує мені про «Книгу Іова». Це висновок, цілковито позбавлений наукової основи, але в емоційному плані його неможливо уникнути.

Мені здається, що коли сам об'єкт твого дослідження в небезпеці, тобі треба передивитися свої пріоритети. Намагаючись зрозуміти завдану шкоду і її наслідки, можна стати фактором, який допоможе залікувати рани. Коли доля складової самого людства — нації і культури — лежала на терезах, я відчув, що в мене не було іншого вибору. В 1944 році Рафаель Лемкін передбачив, що спадок німецького геноциду — штучне і насильницьке підсилення німецького національного елемента за рахунок інших — тривалий час залишатиметься проблемою (Лемкін, 1944, ст. 81). У випадку Німеччини — завдяки повній поразці й знищенню нацизму і сміливості німецької нації, яка змогла змиритись зі своїм минулим — він, можливо, помилився. Проте, видається, що з різних причин він був правий у випадку Радянського Союзу. Щоб пояснити це сповна, необхідна ще одна праця, об'ємніша за цю, однак справитись із цим важким спадком може виявитись абсолютним викликом для дослідників геноциду. Зрештою, одна з головних цілей знання — є лікувати.

із книжки «Піонери вивчення геноциду»

© Видавництво «Transaction Publishers», Нью-Бранзвік - Лондон, 2002